

AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK SÖZLƏRİNİN DİFTONQLAŞMASI VƏ SAİT ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ HADİSƏLƏRİNİN TARİXİ-LİŦQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Röya Qəhrəmanova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi

<https://ORCID.org/0009-0001-7057-6529>

omerqehreman@mail.ru

Xülasə

Qədim türk sözlərinin şivə fonetikasında diftonqlaşma və sait keçid hadisələri Azərbaycan xalq dili yarandığı dövrdən mövcud olmuş və həmin dövrdən başlayaraq çağdaş dialekt və şivə areallarına gəlib çıxmışdır. Tarixi dialektologiyanın aktual problemlərindən biri də qədim türk sözlərinin şivə fonopoetikasındakı sait səslərlə bağlı müəyyən dil hadisələrinin aşkara çıxarılmasıdır və bu sahədə olan reallıqlar daha çox öyrənilir, müqayisəli tədqiqatın prinsip və istiqamətlərinin təyin edilməsinə, müəyyənləşdirilməsinə daha çox cəhd edilir.

Azərbaycan dilinin qədim və indiki vəziyyəti, ümumi təkamül xüsusiyyətləri, çoxsaylı lingvistik hadisələri və faktları içərisində diftonqlaşma və sait əvəzlənmələri ilə bağlı müəyyən qanunsuzluqlar da mühüm yerlərdən birini tutur və qohum dillərin qarşılaşdırılması, onların tarixi inkişafının izlənməsi və dillərin inkişaf qanunauyğunluqları barədə müəyyən elmi ümumiləşdirmələrin əldə edilməsi üçün zəngin dil materialları verir. Diftonqlaşma və sait səs keçidləri əski türkcədən gəlir və bu fonetik xüsusiyyətlər müasir türkcələrdə, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qorunmaqdadır ki, məqalədə bu fonetik əlamətlərə diqqət yetirilir.

Açar sözlər: qədim türk sözləri, şivələrdəki forma və əlamətlər, diftonqlaşma, sait keçidləri, tarixi yazılı mənbələr, çağdaş türkcələr.

HISTORICAL LINGUISTIC FEATURES OF DIPHTHONGIZATION AND VOWEL SUBSTITUTIONS OF ANCIENT TURKISH WORDS IN AZERBAIJANI DIALECTS

Roya Kahramanova

Abstract

The phenomena of diphthongization and vowel transition in the Shiva phonetics of ancient Turkish words have existed since the time when the Azerbaijani folk language was created, and since that period, they have reached the modern dialect and Shiva areas. One of the actual problems of historical dialectology is the discovery of certain linguistic phenomena related to the vowel sounds in the dialectal phonopoetics of ancient Turkish words, and the realities in this field are studied more and more attempts are made to determine the principles and directions of comparative research.

Among the ancient and present state of the Azerbaijani language, general evolutionary features, numerous linguistic events and facts, certain illegalities related to diphthongization and vowel substitutions also occupy one of the important places, and in order to compare related languages, trace their historical development, and obtain certain scientific generalizations about the regularities of language development provided rich language materials. Diphthongization and vowel sound transitions come from old Turkish, and these phonetic features are preserved in modern Turkish, including dialects of the Azerbaijani language which the article focuses on.

Key words: ancient Turkish words, forms and signs in dialects, diphthongization, vowel transitions, historical written sources, modern Turkish

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИФТОНГИЗАЦИИ И ЗАМЕНЫ ГЛАСНЫХ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Роя Кахраманова

Азербайджанский государственный экономический университет

Резюме

Явления дифтонгизации и перехода гласных в диалектных фонетике древнетюркских слов существовали со времен создания азербайджанского народного языка и с этого периода достигли современного диалекта и диалектических ареалов. Одной из актуальных проблем исторической диалектологии является открытие некоторых языковых явлений, связанных с гласными звуками, в диалектной фонопоэтике древне-

тюркских слов, причем реалии в этой области изучаются, предпринимаются все новые и новые попытки определить и определить принципы и направления сравнительных исследований.

Среди древнего и современного состояния азербайджанского языка, общих особенностей эволюции, многочисленных языковых событий и фактов, некоторых неправомерностей, связанных с дифтонгизацией и заменой гласных, также занимают одно из важных мест, а для сравнения родственных языков проследите их историческое развитие и получить определенные научные обобщения о закономерностях развития языка дает богатый языковой материал. Дифтонгизация и переходы гласных звуков происходят из древнетюркского языка, и эти фонетические особенности сохраняются в современном турецком языке, включая диалекты азербайджанского языка, которым посвящена статья.

Ключевые слова: древнетюркские слова, формы и знаки в диалектах, дифтонгизация, переходы гласных, исторические письменные источники, современный турецкий язык.

Giriş / Introduction

Tarixi dialektoloji aspektdə qədim türk sözlərində diftonqlaşma hadisəsini söz tərkibini müqayisəli metodun qanunlarına söykənərək bütün cəhətləri ilə meydana çıxarmaq mümkündür. Diftonqlaşma və sait keçidləri tarixən bir qayda olaraq, nitqin və dilin fərqlənməsi prosesində yaranmışdır. Dilin ilkin yaranış dövrlərində ilk dəfə olaraq, tələffüz fərqlənmələri meydana çıxmış, yeni söz, nitq arealında fərqli tərzdə öz ifadəsini tapmış və bu xüsusda eyni sözün fonetik cildində fərqli variantlar üzə çıxmışdır. Diftonqlaşma hadisəsi nəticəsində qədim türk sözlərinin fonetik tərkibində müəyyən fərqli cəhətlər əmələ gəlmiş, bu hadisə sözün semantikasını dəyişmək iqtidarında ola bilməmiş və bu hadisə tarixi bir kateqoriya kimi türkcələrin müasir dialekt areallarının bəzilərində özünə yer tutmuş, bəzilərində isə yox olub getmişdir.

Dialekt və şivələrdə diftonqlaşma.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində diftonqların “y” və “v” səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəldiyini göstərən R.Rüstəmov onları iki növdə qruplaşdırmış və alçalan diftonqların “ou” və “ou” tiplərini, yüksələn diftonqların isə “ua”, “üə”, “od”, “öz” tiplərini təyin etmiş və onların yaranma səbəblərini zəngin nümunələr əsasında izah etmişdir [ADQQDŞ, 1967:12-13]. İ.Bayramov diftonqların Azərbaycan ədəbi dilinə deyil, yalnız dialekt şivələrə

məxsus olan bir fonetik hadisə kimi xarakterizə edərək onların “v”, “y”, “g” samitlərinin düşməsi nəticəsində baş verdiyini yazmış və faktik nümunələr əsasında enən diftonqların “on”, “üz”, “öz”, “əi”, “en”, “ən” tiplərini, yüksələn diftonqların isə “ua”, “iə”, “ou” tiplərini müəyyənləşdirmişdir [Bayramov, 2016:46-55].

E.Əzizov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində diftonqların 3 tipini (“ou”, “oa”, “au”) müəyyənləşdirmiş və onların Azərbaycan dilinin hansı dialekt və şivələri əhatə etdiyini göstərmişdir [Əzizov, 2016:116-118]. E.Əzizovdan fərqli olaraq, Ə.Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında diftonqların iki tipini təyin etmiş və onların “ou” və “au” tipləri olduğunu göstərmiş və “ou” diftonqunun qərb ləhcəsində üstünlük təşkil etdiyini yazmışdır. Tədqiqatçı eyni zamanda “Orxon-Yenisey” abidələrində də bir sözdə “on” diftonq tipini (qon) tapmış və qərb ləhcəsində də bir neçə sözdə müşahidə edildiyini göstərmişdir [Tanrıverdi, 2012:40-142]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “on”, “od”, “au” diftonq şəkilləri şimal-şərq şivələri üçün də xarakterikdir və bu xarakteriklik qərb şivələrinin təsiri ilə yaranmışdır. Kaşğari dönəmində ərəb əlifbasındakı “vav” hərfinin həm “v”, həm də “o / ö, həm u / ü” səsinə ifadə etməsi müəyyən qisim sözlərdə diftonqlar yaratmışdır [Əskər, 2006:348]. Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində olduğu kimi, Türkiyə türkcəsinin Anadolu və Rumeli dialektlərində həm enən, həm də qalxan diftonqlar mövcuddur: *koun* (qərb ləhcəsi) – *köün* (Anadolu dialekti), *yourt* (qərb ləhcəsi) – *yourd* (Rumeli dialekti). İ.Kazımov türkcələrin iki böyük qrupu olan bulqar və qıpçaqlarda sait və samit ardıcılığının diftonqlaşması prosesini qısaca olaraq belə sıralamışdır: *ağ – av – oo – uu; oğ – uv – ıy; eq – ev – iy; öq – üy – üü; iğ – uv – ıy; uğ – uv – un – n – ı; iq – iy – ii – i; üq – üv – üy* (Kazımov 2011, 106). Azərbaycan dialekt areallarındakı “bizav” sözü tatar və qaqauz ədəbi dillərində “an” şəklində “buzanı” diftonqlaşır. Qaqauz yazı dilində *onj* (ovuc), *qoun* (qovun) Azərbaycan şivələrində olduğu kimi diftonqlaşması paralellik yaradır [Покровская, 1964:38-42].

Sait səslərin əvəzlənməsi.

Azərbaycan xalq dilinin yarandığı dövrdən sait səslərin əvəzlənməsi hadisəsi də olmuşdur. Yazılı abidələrdə əks olunan müəyyən sözlərdə sait keçidlərinin rəngarəng tiplərinə daha çox rast gəlinir. Çağdaş Azərbaycan dialekt və şivələrində mövcud olan çoxsaylı sait əvəzlənmələri ilə bağlı hadisələrə qədim türk sözləri aspektindən yanaşdıqda, tarixin dərinliklərinə getdikdə həmin fonetik hadisələrin miqdar tipləri azalır. Qədim türk sözlərinin tərkibində baş

vermiş sait səs əvəzlənmələri müasir Azərbaycan şivələrinin də səciyyəvi xüsusiyyətlərindən olduğuna görə onları müqayisələr yəndə araşdırmaq olduqca vacib və aktual səslənir.

a > ə. “a” səsinin “ə” səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələri üçün xarakterik fonetik hadisələrdən biridir. “a > ə” hadisəsi çox vaxt söz köklərinin ilk hecasında olur. Sonrakı hecalarda isə “a > ə” hadisəsi birinci hecadakı səslərin təsiri ilə meydana gəlir. “a” səsinin “ə” səsi ilə əvəzlənməsi daha çox “y” və sonor səslərdən əvvəl və ya sonra olur [ADQQDŞ, 1967:14]. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilində insanın bədən üzvlərindən birinin adını bildirən “ayaq” sözü, at növünün adını bildirən “aygır” sözü, coğrafi relyef bildirən “quyu” sözü, rəng bildirən “qara” sözü, abidə adı bildirən “qala” sözü əksər dialekt və şivə areallarında “əyax”, “əygır”, “qəyə”, “qələ”, “qərə” fonetik tərkiblərində işlənir. Orxon-Yenisey abidələrində “ayaq” sözü “adaq”, Kaşğarının “Divan”ında “adhak” şəkillərində işlənmişdir [Kaşğari, 2006:14]. Türk dillərinin və dialektlərinin sonrakı inkişaf mərhələsində “adhak” sözündəki “dh” samit qoşalaşması sözün fonetik tərkibinin sadələşmə meyli ilə əlaqədar olaraq “y” samitinə çevrilmişdir və hazırda bütün türkcələrdə “adhak” sözü “ayaq” şəklində, Azərbaycan şivələrində isə “əyax” şəklində işlənir. “Dh” qoşalaşmış variantının “y” çevrilməsi hadisəsini mənbələr əsasında şərh edən Ə.Tanrıverdi yazır: “Orxon-Yenisey abidələrində işlənən “adığ (ayı)”, “adırın (ayrılmaq)”, “adaq (ayaq)”, “yadaq (piyada)”, eləcə də M.Kaşğarının “Divan”ından “adhak” (ayaq), “adhığ” (ayıq), “adhul” (ayrılmaq), “yadhaq” (piyada, ayaq) kimi sözlərin tərkibindəki “d” cingiltili samiti Azərbaycan yazılı abidələrində “y” əvəzlənməsi ilə müşahidə olunur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da – “ayaq”, “ayrılmaq”, “yayan” (piyada) müasir ədəbi dilimizdə işlənir, qərb şivələrində isə “əyax” formasındadır, yaxud, Nəsimidə - ayaq, ayrılmaq, ayıq və s. Bu yazılış şəkilləri müasir ədəbi dilimizdə eynidir [Tanrıverdi, 2012:149]. Kaşğari “Divan”ında “adhır” at növünün adını bildirən söz Azərbaycan ədəbi dilində “aygır”, qərb qrupu dialekt və şivələrində isə “əygır” şəklində işlənir [Kaşğari, 2006:18; ADQQDŞ, 1967:15].

Çağdaş türkcələrdə “aygır” sözü cüzi fonetik fərqləri nəzərə almasaq, eyni formalarda işlənir [Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüyü, 36-37]. Türkcələrin ədəbi dilləri üçün xarakterik olan “aygır” sözü Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində “əygır” (a > ə) şəklində işləndiyi halda, Quba dialektində “eygır” (a – e) fonetik variantında çıxış edir [Hüseynova, 2020:534]. “a” səsinin “ə” səsinə keçidini incələşmə hadisəsi kimi xarakterizə edən və sözün hansı

hissələrində təzahür etməsini İ.Bayramov fonetik nümunələr əsasında arqumentləşdirmiş və Azərbaycan şivələrində zəngin materialın olmasından geniş danışmışdır [Bayramov, 2016:57-59]. Tədqiqatçının araşdırmalarından belə məlum olur ki, “ayğır” sözü Qarabağ şivələrində “əyğır”, “ayaq” sözü Dərbənd, Çəmbərək şivələrində “əyax”, yəni sözlərin əvvəlində, “qara” sözü Naxçıvan, Lənkəran, Qafan şivələrində “qərə” sözün ortasında, qaya“ sözü Zəngilan şivəsində “qəyə”, “qara” sözündə rəng bildirən leksik vahidin sonunda “qərə” “a > ə” fonetik hadisəsi Qazax və Şəki dialektlərinə xasdır. Nəzərdən keçirdiyimiz şivələrə məxsus formalarda “əyğır” sözündə “a > ə” əvəzlənmə tipi “y” samitinin, “əyax”, “qəyə” sözlərində də həmin samitin, “qərə” sözündə isə “r” sonorusunun tələbi ilə baş vermişdir. Həmin sözlərdə “a > ə” əvəzlənməsinin saitlər ahənginin tələbi ilə incələşməsi də əsas fonetik faktlar kimi dəyərləndirilməlidir.

“A” fonemi bütün türkcələrdə olduğu halda, “ə” fonemi dodaqlanmayan ön damaq saiti kimi ancaq Azərbaycan, türkmən, tatar, başqırd, qazax dillərində mövcuddur və bununla belə, türk, özbək, qaraqalpaq, noqay, altay, tuva dillərinin əksər dialekt və şivələrində bu səsə rast gəlinir [Zeynalov, 1981:4]. Məhz bu xüsusiyyətinə görə qeyd edilən dillərdə “a > ə” sait əvəzlənməsinə xeyli sayda qədim türk sözlərinə rast gəlik: uyğur dilində *atlas, astə, astər* [Уйгурско-русский словарь, 1968:64-66]; *aşnə, adəş* [Кайдаров, 1969:49]; tatar dilində: *bəyrəm, yəş* “gənc”, *kərdəş* “qohum”, *bəger* (can, ürək) [Современный татарский язык, 1969:87]; başqırd dilində: *bəylə* – “bağlamaq”, *yəy* “yay”, *səs* “saç” [ГСБЛЯ, 1981:41]. a > ə hadisəsi türkmən dilinin dialektlərində də var: *pəltə* < *palta*, *ərçin* < *arçın*, *təri* < *dəri*, *pəxtə* < *paqta* “pambıq” [Amansaqiev, 1970:119].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində işlənmiş “qərə”, “yəxşi”, “qəyin”, “dünyə” sözlərinin müxtəlif yerlərindəki “a > ə” incələşmə hadisəsi və onun Azərbaycan dilinin, o cümlədən türkcələrin ədəbi dillərində və dialektlərində mövcudluğu göstərir ki, bu tip fonetik qanunauyğunluq (a > ə) tarixi səciyyə daşıyır və əksər qohum dillərdə eynilik yaradır, şübhəsiz ki, bu da çox təbii bir hal kimi qarşılanmalıdır, çünki qohum xalqların fonetik quruluşu sabitləşənə qədər onlar bir-biri ilə uzun müddət çox yaxın təmasda olmuşlar.

a > e. Bu səs uyğunluğu Azərbaycan dilinin Bakı dialekti üçün daha çox xarakterikdir. E.Əzizov qeyd edir ki, “a” səsinin “e” səsinə keçməsi hadisəsi əsasən söz ortasında, bəzən isə söz əvvəlində “y” səsinin təsiri nəticəsində baş verir. Deməli, bu halda açıq saitin qapalılaşması və dilarxası saitin dilortası saitlə

əvəz olunması hadisəsi meydana çıxır. Bu fonetik xüsusiyyət hələ orta əsrlərdən Azərbaycan dilində əmələ gəlmişdir [Əzizov, 2016:123]. Bakı dialektində “a > e” səs keçidi ilə bağlı M.Şirəliyev də vaxtilə yazmışdır: “Söz ortasında “y”-dan əvvəlki geniş “a” saiti “y”-nın təsiri altında dar saitlə “e”-yə çevrilir, bu isə Bakı dialektinin canlı xüsusiyyətlərindən biridir” [Şirəliyev, 1947:29]. M.Şirəliyevin nümunə kimi verdiyi qohumluq münasibəti bildirən “qeynata”, “qeynana” sözləri, “qileydi”, “qeynedi” feilləri təxminən 1300 il bundan əvvəl yaranmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının cildində işlənmişdir: *Dilədi ki, oğlanı həlak qileydi* [Dəmirçizadə, 1959:29]; *Qeynatama, qeynanama ayıdaydım – dedi; Anamdan yeyrək qeynana; Atamdan yeyrək qeynata; Uruzun şəfqət damarları qeynədi* [KDQ, 1988:138]. M.Yusifov qeyd edir ki, “oğuz qrupu türk dillərində, daha çox türkmən dilində “a > e” səs əvəzlənməsi özünü göstərir: ədim “addım”, ey “ay”. Eyni zamanda “a” saitindən “ə”-yə keçid qıpçaq dillərində, xüsusilə qazax və tatar dillərində geniş yayılmışdır: bəy “bay” (tatar), beqir “bağır” (tatar), əydə “haydı” (tatar), əyda, haydı (qazax) [Yusifov, 1984:23].

Qədim türk sözü olan “arı” sözü bütün türksistemli dillərdə cüzi fonetik fərqlə işləndiyi halda, Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində “eri” şəklində “a > e” əvəzlənməsi ilə çıxış edir və bu tip fonetik şəkllə müasir qazax, özbək dillərində təsadüf olunur, hətta uyğur dilində bu söz qapalı forma alaraq “here” şəklində işlənir [KTLS, 1993:25]. Burada a > e keçidi təbii ki, “r” sonorusunun tələbi ilə baş vermişdir. Qədim türk “ayran”, “qaymaq”, “ayğır”, “yaylaq” sözlərində “a > e” səs keçidi baş verdiyi baş verdiyi kimi, “a > e” sait əvəzlənmələri də özünü təzahür etdirə bilir və M.Məmmədli qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin Bakı, Quba, Təbriz, Şəki, Dərbənd, İmişli dialekt və şivələrində bu hadisə meydana çıxır [Məmmədli, 2019:66]. “a > e” hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işləndiyi şəkildə Türkiyə türkcəsinin dialektlərində də mövcuddur: *yeşil, yeşermek, kardeş* [Hacıyev, 2018:27].

Azərbaycan dilinin şivə fonetikasında “a > e” sait əvəzlənməsi bəzi mürəkkəb sözlərin strukturunda da özünü təzahür etdirir. Məsələn, “yantey” sözünün ikinci komponentində bu hadisə özünü göstərir. Birinci komponentdəki “yan” sözü başa düşüləndir və Mahmud Kaşğari lüğətində də müasir dövrdə işləndiyi şəkildə qeydə alınmışdır [Kaşğari, 2006:645]. İkinci tərəfdəki “tey” sözü fonetik dəyişikliyə məruz qaldığından (a > e) tanınmaz şəkli almışdır. Bu söz əslində “tay” sözünün Azərbaycan dilinin keçid şivələrində dəyişikliyə uğramış şəkli vaxtilə Kaşğarinin “Divan”ında “tay” şəklində qeydə alınmış və müasir mənası “dayaq qoymaq, dayaq vermək” kimi göstərilmişdir” [Kaşğari,

2006:519]. Həqiqətən də, hazırda Azərbaycanın bəzi bölgələrində evi bir qədər də genişləndirmək məqsədilə ona əlavə tikililər də dayaq, çalaq edilir və “tey” sözü şübhəsiz ki, bu anlamı daşıyır. Şivələrdəki “tey” sözünü bu anlam üzrə restavrasiya etsək, “yartay > yartey” formalarında “a > e” sait əvəzlənmələrini görə bilərik. Nəzərdən keçirdiyimiz söz formalarında “a > e” səs keçidləri Azərbaycan dilinin istər tarixində, istərsə də dialekt və şivələrində qalınlıq ahəngindən incəlik ahənginə inkişafı ilə bağlı olmuş, dilimizin mövcud potensial imkanlarını müəyyən dərəcədə formalaşdırmışdır.

a > o: “a” saitinin “o” saitinə keçməsi Azərbaycan dilində, o cümlədən türkcələrdə ən qədim fonetik hadisələrdən biridir və bu səs əvəzlənməsi dodaqlanmayan qalın saitin dodaqlanan qalın saitə keçməsi kimi xarakterizə olunmalıdır. “Av” sözü qədim oğuz dilinə mənsub olub, həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, həm də Kaşğarının “Divan”ında izlənmişdir: *Sən var ikən av avladı, quş quşladı* [KDQ, 1988:32]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “av” sözü 7 dəfə işlənmişdir. Kaşğarının “Divan”ında bu söz “av” fonetik tərkibindədir və lüğətçi əsasını “av” sözü təşkil edən 10 söz qeydə almış və onların oğuzcadan olduğunu göstəmişdir [Kaşğari, 2006:56-57]. Hazırda Azərbaycan ədəbi dili üçün “ov”, şivə arealları üçün isə “av” variantı məqbul sayılır. Azərbaycan ədəbi dilindəki “av” variantının şivələrində “av” şəkli alması “v” samiti”nin təsiri nəticəsində baş vermiş və belə səs uyğunluğu dilimizin Naxçıvan, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl şivələri üçün səciyyəvidir [ADDA, 1990:57]. Maraqlı cəhət budur ki, hazırda Azərbaycan, özbək, uйğur ədəbi dilləri üçün səciyyəvi olan “ov” sözü bütün türkcələrdə “av” variantında işlənir [KTLS, 1993:34-35]. Etimoloji yanaşmamız, türk dilləri ilə tarixi müqayisəmiz də göstərir ki, “av” fonetik tərkibi “ov”-la müqayisədə daha qədim oğuz əlamətidir. Maraqlı cəhət bir də ondan ibarətdir ki, müasir qırğız dilində “av” sözü 2 şəkildə – həm sağır nunla “aŋ”, həm də diftonqlamış “ñ” variantlarında işlənir [KTLS, 1993:34]. Orxon-Yenisey abidələrində “av”//“avlu” sözləri “ab//abla” şəklində daş kitabələrə həkk olunmuşdur [Rəcəbli, 2004:103]. Bu qədim formanı götürərək “av//ovlu” sözlərinin Azərbaycan ədəbi dili və dialekt arealları üçün tarixi inkişaf xəttini belə sıralamaq olar: *ob//obla > av//avlu > ov//ovla > av//avlu* (şivələrdə). Fikrimizcə, qədim formadakı “b” samiti qıpçaq qəbilə dövrünün səs elementidir, çünki sözlərdə “b”-laşma qədim qıpçaq dili üçün, “v”-laşma isə oğuzcılar üçün səciyyəvi olmuşdur, Oğuz və qıpçaq tayfa dilləri dövründə həm “ob // obla” variantı, həm də “ov//ovla” variantı paralel işlənmişdir.

Azərbaycan dilinin Ağbaba şivəsində “tumo” və Çəmbərək, Kalinino şivələrində “tumoy” sözləri “qrip, zöhkəm” xəstəlik növünün adını bildirən leksik vahidlər kimi işlənir [Bayramov, 2011:363]. Həmin mənada Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində “tumav//tumov” sözləri işlənir [Əzizov, 2016:132]. Şivələrdəki “tumav//tumov” sözünün fonetik tərkibində a > o sait əvəzlənmələri özünü təzahür etdirir və bu sözün fonetik tərkibinin inkişaf xəttini belə də sıralaya bilərik: *tumo* → *tumoy* → *tumov* → *tumav*. Bu sözün əsasını qədim türk sözü olan və Mahmud Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış “tum” sözü təşkil edir və “soyuq” mənasını bildirir (Kaşğari, 2006:570). Kaşğari qeyd edir ki, “tum” sözü əslində “soyuq” deməkdir, lakin “tumluğ” kəlməsi həm “soyuq nəsnə”, həm də “soyuq” mənalarında işlənir [Kaşğari, 2006:348]. Azərbaycan dilinin şivə areallarında sözün sonuncu variantı olan “tumav” leksemmini götürsək, onu “tum” və “av” komponentlərinə ayıra bilərik: *tum* + *av*. “Tum” komponenti Kaşğari dönəmi ilə müqayisədə heç bir fonetik dəyişikliyə şivələrdə uğramamış, öz mənasını da mühafizə edib saxlamışdır. Şivələrdəki “tumav” sözü Kaşğari lüğətində “tumuğu” mürəkkəb strukturunda qeydə alınmış və müasir dövrdə “tumov, nəzlə, qrip” mənaları göstərilmişdir [Kaşğari, 2006:570]. Kaşğari ikinci komponentində gələn “ağa” sözünü göstərmiş və müasir türkcələrdə “ağı, zəhər” anlamında işləndiyi verilmişdir [Kaşğari, 2006:24]. Məlumdur ki, “tumav” xəstəliyi soyuqdəymə nəticəsində yaranır və Kaşğari “ol məni tumluğka üsütti” cümləsini verərkən “*o məni soyuğa verdi*” anlamını nəzərdə tutmuşdur [Kaşğari, 2006:254]. Həqiqətən də, insana soyuq dəyəndə ağzı zəhər dadır və qədim “tumağu” sözünün Azərbaycan şivələrində “tumav” şəkli alması “u” saitin düşməsi və “ğ” samitinin təsiri ilə baş verdiyini söyləməyə imkan verir. Beləliklə də, bəzi şivələrdə “a” səsinin sabit qalması Azərbaycan şivələrində qanunauyğun fonetik hadisələrdən hesab olunmalıdır. Qeyd etməliyik ki, şivələrdəki “tumov” sözünün ikinci tərəfindəki qədim forması “ağu” sözü olub, “ov” elementi həmin sözdən törəmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində quş adı bildirən “toyuq”, meyvə adı bildirən “qovun”, inəyin balasının adını bildirən “buzov” sözləri şivələrdə “*tavuuq//tovuk*”, “*qavin*”, “*buzav//buzoy*” şəkillərində işlənir [Əzizov, 2016:132]. Azərbaycan şivələrində “*tavuuq//tovuk*” şəkillərində çıxış edən bu söz Kaşğarının “Divan”ında “tavuk” fonetik tərkibində, “*qavin*” sözü “*kağun*”, “*buzav*” sözü “*buzağu*” şəkillərində işlənmişdir [Kaşğari, 2006:497; 234; 117].

Azərbaycan şivələrindəki “*tavuuq//tovuk*” şəkilləri çağdaş türkcələrdə “tavıq” (türk, başqırd, qazax, özbək, tatar, türkmən) fonetik tərkibində çıxış

edərək, eyni formulalıq yaradır. Azərbaycan şivələrində olduğu kimi *qırğız* (tök), *uyğur* (toñu) dillərində qədim “tavuk” sözü diktonqvari şəkillərdə işlənir [KTLS, 1993:858-859]. Azərbaycan şivələrində “qavun” sözü “yemiş” mənasında işlənir və “qavun” sözü çağdaş türk, başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkmən, tatar dillərində eyni formada, yaxud da diktonlaşmış şəkildə, yalnız uyğur dilində “koğun” “a > o” sait keçidləri ilə işlənir [KTLS, 1993:858-859]. Şivələrimizdə işlənən “buzav” sözü Kaşğari dönmündəki fonetik tərkibləri “buzaqu” şəklində qoruyub saxladığı halda, başqırd dilində “bızov”, qazax dilində “”bızav, özbək dilində “buzäk”, tatar dilində “bozav”, uyğur türkcəsində “mozay”, qırğız türkcəsində “muzö” fonetik variantlarında çıxış edir [KTLS, 1993:86-87]. Azərbaycan dili şivələrində “a > o” əvəzlənməsi ilə bağlı M.Şirəliyev yazır: “o”-laşma hadisəsi ilə məşhur olan “a” səsinin “o” səsi ilə əvəzlənməsi daha çox Bakı dialektinə aiddir. Bunu da qeyd etməliyik ki, türk dillərində təsadüf edilən “o”-laşma hadisəsi müqayisəli üsulun tətbiq edilməməsi nəticəsində çox vaxt tat dilinin və ya tacik dilinin təsiri ilə də izah edirdi: Dilçilik məsələlərinin müəyyənləşməsindən sonra müqayisəli-tarixi üsulun tətbiqi nəticəsində məlum oldu ki, “a” səsinin “o” səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi türk dillərinin əsas fonetik qanunlarından biridir” [ADNQDŞ, 1962:26].

e > i: “e” səsinin “i” səsinə keçidi də türkcələrin fonetik xüsusiyyətlərindən biridir və bu səs uyğunluğuna Orxon-Yenisey abidələrində bəzi sözlərdə təsadüf olunur: *el – il, eki – iki, yer – yir, ber – bir, beş – biş* və bu sözlər abidənin yarandığı dövrdə dialekt fərqi olmuşdur [Айдаров, 1971: 132-133]. İncə saitin incə saiti əvəz etməsi hadisəsinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də rast gəlirik: *Hey, hey, dayələr, muzu bən səni yüzi niqablu Beyrəyə vermişəm, diərdi* [KDQ, 1988:54]. M. Kaşğari qeyd etmişdir ki, oğuzlar və qıpçaqlar “*kemi*” (gəmi) kimi işlətdiyi sözə digər türklər isə “*kimi*” demişlər [Kaşğari, 2006:253]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “deyir” şəklində işlənən feil cənub şivələrində “*diyir*” şəklində “e-i” şəklində “e-i” əvəzlənməsi ilə çıxış edir. Azərbaycan dilinin cənub dialekti üçün xarakterik olan “*diyir*” feili müasir uyğur ədəbi dilində eyni fonetik tərkibdə işlənir [Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüyü, 1993:159]. Kaşğarinin lüğətindəki “*bel*” sözü [Kaşğari, 2006:83] çağdaş türk, Azərbaycan, qazax, qırğız, özbək dillərində eyni şəkildə, “*bil*” variantında, “e-i” əvəzlənməsi ilə başqırd, türkmən, tatar dillərində işlənərək Azərbaycan dilinin şərq və qərb qrupu dialekt və şivələrindəki forma ilə eyniyyət yaradır [KTLS, 1993:58-59; ADQQDŞ, 1967:23]. Qərb qrupu şivələrində say bildirən “*bir*” sözü

başqırd dilində “ber” şəklində çıxış edərək “Orxon” yazılarındakı forma ilə eyniyyət təşkil edir [ADQQDŞ, 1967:23].

Nəticə / Conclusion

Qədim türk sözlərinin tərkibində baş vermiş tarixi diftonqlaşma və sait əvəzlənmələri fonetik hadisələri ümumtürk mədəniyyətinin mühüm linqvistik göstəriciləri olmaqla yanaşı Azərbaycan etnik təfəkkürü ilə də sıx bağlıdır və bu dil hadisələri həm də türk fonetik sisteminin incəliklərinin, xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı və eyni zamanda dilimizin fonetik quruluşunun davamlılıq meyarı olmaqla öz üstünlüklərini Azərbaycan dilinin dialekt və şivə areallarında qorumaqla çox keyfiyyətli bir şəkildə nümayiş etdirirlər. Azərbaycan şivələrində əsrlərcə işlənən və şivələrdə möhkəm mövqe tutan qədim türk sözləri özlərinin diftonqlaşmış şəkilləri və sait əvəzlənmələri formaları ilə uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş və türksistemli dillərin fonetik tərkibini, şivələrimizin fonetik özəlliklərini daha da zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Amansaqiev, J. (1970). Türkmən dialektologiyası. – Aşqabat: – 175 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası (1990). – Bakı: Elm. – 284 s.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. (1967). – Bakı: Azərb.SSR AE nəşri. – 281 s.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962). – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı.– 327 s.
5. Bayramov, İ. (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası .– Bakı: Elm və təhsil. – 440 s.
6. Bayramov, İ. (2016). Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. – Bakı: Elm və təhsil.– 217 s.
7. Dəmirçizadə, Ə.(1959). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. – Bakı: API-nin nəşri. –161 s.
8. Əskər, R. (2006). Qısa qrammatik очерк. Mahmud Kaşğari “Divani-lüğət-it-türk”. II c. – Bakı: Ozan. – s.344-346.
9. Əzizov, E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. – Bakı: Elm və təhsil. – 348 s.
10. Hacıyev, T.İ. (2018). Seçilmiş əsərləri. III cild. – Bakı: Elm. – 412 s.
11. Hüseynova, M. (2020). Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı integrasiyası. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı. – 600 s.

12. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüyü (1993). I c. – Ankara: – 1184 s.
13. Kaşğari, M. (2006). Divani-lügət-it-türk. I c. – Bakı: Ozan. – 512 s.
14. Kaşğari, M. (2006). Divani-lügət-it-türk. IV c. – Bakı: Ozan. – 752 s.
15. Kazımov, İ. (2011). Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. I c. – Bakı: Elm və təhsil. – 196 s.
16. Kitabı-Dədə Qorqud (1988). Tərtib edəni: F.Zeynalov, S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı. – 173 s.
17. Məmmədli, M. (2019). Azərbaycan dialektologiyası. – Bakı: “Zərdabi Nəşr” MMC. – 352 s.
18. Rəcəbli, Ə. (2004). Göytürk dilinin fonetikasi. – Bakı: Nurlan. – 97 s.
19. Şirəliyev, M. (1947). Bakı dialekti. – Bakı: Azərb.SSR AE nəşri. – 249 s.
20. Tanrıverdi, Ə. (2012). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. – Bakı: Elm və təhsil. – 464 s.
21. Yusifov, M. (1984). Oğuz qrupu türk dillərinin fonetikasi. – Bakı: Elm. – 152 s.
22. Zeynalov, F. (1981). Türkologiyanın əsasları. – Bakı: Maarif. – 348 s.
23. Айдаров, Г. (1971). Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века. – Москва: Наука. – 231 с.
24. Грамматика современного башкирского литературного языка (1981). – Москва: Наука. – 234 с.
25. Кайдаров, А.Т. (1969). Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. // Автореф. дис. фил. Наук. – Баку: – 21 стр.
26. Покровская, Л.А. (1964). Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. – Москва: Наука. – 178 с.
27. Современный татарский язык (1969). – Москва: Наука. – 403 стр.
28. Уйгурско-русский словарь (1968). Сост. Э.Н.Наджин. – Москва: Советская Энциклопедия. – 431 с.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 15.02.2024

Qəbul edilib 14.03.2024

Nəşrə tövsiyə edib *Mahirə Hüseynova*

filologiya elmləri doktoru, professor